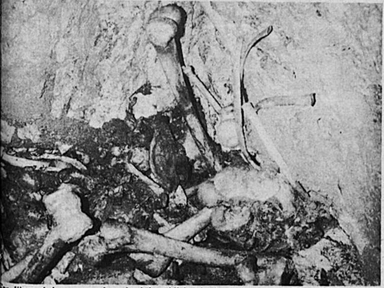

rozljiv pogled na nagrmadene plasti človeških kosti se je odkril jamarjem, ko so prodrli v ozko in metrov globoko režo v Breznu pod Krenom. Domneva se, da je bilo to brezno eno največjih roških orišč in grob več tisoč pobitih slovenskih domobrancev.

»Rogenrol« ali divji ples smrti

Deževja in sneg, mraz in vročina, megle sparine so štiri desetletja in pol načenjali povr- o kraškega brezna v širnih gozdovih Kočevske- Roga. Zemlja se je rahljala, kamenje krušilo in odo drselo med razpokami nagrmadenih skal. brezno namreč ni bilo kot mnoga druga kočev- a brezna odprto. Neznana roka ga je zminirala, se je grmada kamenja, krša in zemlje usula v ezno in zakrila vse, kar je bilo v njem. Narava in b časa sta v debelo plast nasipanega zvrtala ko in globoko režo, ki se je širila in poglabljala se kot nekakšno okence odprla v temo brezna. ko se je v to režo spustil jamar in osvetlil ozek dzemni prostor, so se pred njegovimi presenenimi očmi pokazale kosti —porumenele in ane človeške kosti.

Kaj se je s tem kraškim okencem odprlo? Od d človeške kosti v zapuščeni in odmaknjeni ški prepadni?

Odgovor na to vprašanje je dandanes znan. Bolj manj. In naj bo še tako neprijeten in grozljiv, ba je z njim na dan, kajti z resnico, ki jo nosi, se treba navaditi živeti.

ČRNO-BELA SLIKA ZGODOVINE RAZPADA

Prav k tej jami — gre za zasuto brezno pod enom na zahodni strani Kočevskega Roga bli- Macesnove gorice — se je prejšnji teden name- a filmska snemalna ekipa, z njo pa tudi midva novinarska radovedneža. Novomeški filmski varjalec Filip Robar, ki ga poznamo po števil- filmih —nekateri od njih so živo dregnili v ljiva vprašanja naše družbe — je namreč te začel snemati svoj najnovejši dokumentarni m. Film nosi delovni naslov Rogenrol, pod tem hovitim in nekoliko enigmatičnim nazivom pa skriva trpka tema. Robar želi s filmom osvetliti gična dogajanja v dnevih po koncu druge sve- ne vojne, ko je zmagoviti jugoslovanski režim tleh Slovenije skrivno in neusmiljeno obraču- s svojimi sovražniki in okupatorjevimi sode- ci, predvsem z zajetimi domobranci.

Po doslej znanih podatkih je angleška vojska avstrijskem Koroškem, kamor so se zatekli venski domobranci in drugi sodelavci okupa- ja na jugoslovanskih tleh, kakih 9 do 15 tisoč mobranskih vojakov in njihovih svojcev, ki so spremljali na umiku in predaji zaveznikom, iz- čila Jugoslovanski armadi. Točno na današnji n, 17. maja 1945, je brigadni general Toby w, sedanji lord Adlington, podpisal povelje o iz- čitvi zajetih jugoslovanskih kvizlingov Jugosla- . Pod pretvezo, da jih peljejo v Italijo, so domo- nce prepeljali v Jugoslavijo in jih večino pobili. ojci pobitih niso nikoli zvedeli ne za dan in ne za j usmrtitve, niti dobili uradnih listin o opravlje- eksekuciji. Mnogi so dolga leta upali, da so nji- i še živi. Tisti, ki so se pri oblasteh pozanimali, je z zajetimi in prostovoljno prijavljenimi, so dobivali cinične odgovore, da so najbrž pobegnili na tuje ali pa so naleteli na popoln molk.

Ta tema je bila dolgo časa tabu. Ni se smelo ne govoriti ne pisati o tem. Z liberalizacijo razmer pa je nastopil čas, ko nič več ne zadošča idealna črnobela podoba preteklosti. Enostransko razumevanje preteklosti in sploh vsega, tiranija ene ideje, se umika, hkrati s tem pa se postavaljajo zahteve po bolj razgibani in resničnejši podobi preteklih dogajanj. Večina naših ljudi, predvsem povojne generacije, je živela z eno samo resnico o preteklih dogodkih od šolskih klopi naprej. V tej podobi ni smelo biti nobene sence. Prav zaradi tega molka so ljudje danes ob branju knjig, kot so Črne bukve, Trilogija, Kri mučencev in druge, tako presunjeni in zaprepadeni.

V emigrantskem svetu v tujini se je o vsem tem sicer vedelo. Emigracija je izdala več pričevanj in propagandno gradivo, v katerem so razgaljali in po svojih videnjih izrisovali dogajanje med vojno in po koncu vojne, vendar se za te knjige v domovini ni smelo vedeti, kaj šele, da bi jih ljudje lahko brali. Tista manjšina doma, ki je za poboje vedela ali samo slutila, ker so posegli v njihove družine ali sosedstvo in od njih odtrgali očete, brate, može, pa je molčala v strahu pred represijami. Molčali so tudi iz tihega upanja, da so morda le resnične govorice o tem, da imajo zajete domobrance v posebnih delovnih taboriščih na zaprtih področjih Kočevske. Tudi nekatera dejstva so govorila v prid temu. Vendar pa se danes o takih taboriščih nič ne ve. Ta tabu še ni padel.

POGLAVJE O SLOVENSKI KRUTOSTI

»Že dolgo me je tiščala misel na to temo,« je povedal Filip Robar. »V glavi imam sicer obilje tem, ki bi jih želel spraviti na filmski trak, vendar je ta postala ta čas zelo aktualna. Film sem začel planirati lani. Predlog za snemanje sem poslal na več naslovov, odgovori pa so bili povsod enaki: ni denarja. Nazadnje sem na ljubljanski televiziji le sklenil pogodbo za snemanje dokumentarnega filma. Za televizijo bom torej naredil 90-minutni dokumentarec. Za izvedbo sem dobil 30.000 dinarjev. Vendar moj namen ni zgolj odkrivanje nekih kosti. Gre za moj prispevni kamenček k spomeniku sprave. Mislim, da sprave ni brez katarzičnega doživetja. Tako doživetje stežka prihaja prek črk, bolj učinkovito se ga da spodbuditi s filmom. Globoko v spomin so se mi vtisnili prizori iz dokumentarca o izkopu žrtev v Katynskem gozdu. Na človeka taki prizori delujejo neposredno in z močjo.«

Robar pravi, da mora narediti ta film, ker se čuti obveznega svoji generaciji, generaciji rock'n rolla. »Šele zdaj,« pravi, »odkrivamo tisto poglavje slovenske zgodovine, ki je posebej kruto. V njem se odraža posebnost slovenske narave, njen destruktivni element. Po neki mednarodni raziskavi o genski komponenti shizofrenije se ta zlasti izrazito pojavlja pri Irich, Švedih in Slovencih. To so narodi, ki imajo izrazito močan samodestruktivni element. Nastopa na različne načine in butne ven nepričakovano. Je v življenju, vendar pa ni na strani življenja.«

Ta premislek bo Robar seveda lahko filmsko razvil šele, ko bo sedanji dokumentarec nadgradil. V prvotnem načrtu Rogenrola je predviden daljši film, ki bo mešanica dokumentarca in igranega filma. Nosilka igrane vloge naj bi bilo dekle, ki išče motive za razumevanje vloge Antigone. Najde jih v odkritjih o poboju domobrancev. V soočenju s pričami in nato v tavanju po roških gozdovih in moriščih dojame grozljivost morije ter globino moralnega vprašanja sprave.

Film bo Robar posnel v celotni verziji, če mu bo uspelo dobiti denar. Upa, da bo našel razumevajoče sponzorje.

KAJ SKRIVAJO ROŠKA BREZNA?

Robar se je med pripravami na snemanje Rogenrola znašel tudi pred težavami drugačne vrste, ne samo pred pomanjkanjem denarja. Dostopnih dokumentov o pobojih skoraj da ni, vsa morišča niso znana, redke priče, ki bi lahko kaj povedale, še molčijo. Tako se je zanesel na že objavljeno literaturo, nekaj pa je izbrskal kar sam. Uspelo mu je, da je za snemanje in izjave pridobil nedvomno zelo pomembno pričo, vodjo eksekucijskih akcij na Rogu Sima Dubajića. Zdaj upokojeni oficir, ki živi v Beogradu, se je pred kamerami zjokal, ko je pripovedoval o podrobnostih organizacije in o tem, kaj so mu posamezni komandanti vsakodnevno poročali. Po njegovih izjavah je tudi jasno, kdo je za poboje vedel — vedelo je celotno najvišje vodstvo.

Za Teharsko morišče je bilo na voljo nekaj več prič in gradiva in ta del snemanja je Robar ob veliki pozornosti tamkajšnjih prebivalcev že opravil. Na Kočevskem Rogu pa so stvari precej bolj zapletene.

»Pred enim mesecem sem začel načrtno raziskovati, kje na Rogu so bila morišča,« pripoveduje Robar. »Pri tem so mi pomagali jamarji in drugi poznavalci terena. Uspelo mi je odkriti več domnevnih morišč. Najbolj zanimivo je pod Krenom. Tu so dokazi jasni.«

Na poti h kraju prvega snemanja v roških gozdovih smo si ogledali nekaj domnevnih morišč: Brezno pri Cinkovem križu, Dvojno brezno, Brezno Na Klancih. Ob pogledu na globoke, zevajoče prepadne, se nam je razkrilo, kako težko bo priti resnici do dna, v tem primeru zares dobesedno.

Brezno pri Cinkovem križu je najglobje od številnih kraških brezen v novomeški občini,« je povedal jamar Milan Pršina. »Leta 1983 smo izmerili, da je globoko 185 metrov. Vendar v njem ni nič, kar bi dajalo kakršen koli sum, da bi vanj metali žrtve. Le nekaj deset metrov naprej je Dvojno brezno. Gre v bistvu za dvoje brezen, ki nista povezani med seboj. Na dnu smo jamarji odkrili nanos sekundarnega materiala. Sklepamo, da gre za nasutje, ki je nastalo z miniranjem. Kaj je pod nasutjem, ne vemo.«

Previdnost pri sklepanju je razumljiva. Toda ljudje, ki so, kot je videti, že sami iskali brezna, ki so pogoltnila njihove svojce, ne dvomijo. Zakaj bi sicer neznana roka na bližnjo smreko pripela bel list, na katerem piše:

»Vaša trupla tu ležijo,
naj večne lučke vam gorijo!«

Nekoliko bolj skrben pogled po zaraščeni okolici brezna razkrije ugasle sveče v lončkih. Najbrž so gorele na dan mrtvih.

Nazaj grede sva nekoliko bolj pozorno opazovala stezico, ki pelje mimo obeh brezen. Ugotovila sva, da mora biti znana še komu drugemu, ne samo redkim častilcem spomina na žrtve. Kamni na poti so navrtani za miniranje. Ali to pomeni, da bo v bližnji prihodnosti tu speljana prostornejša pot? Morda k urejenemu grobišču ali spomeniku? Ta hip se ve le to, da je za prihodnji mesec predvidena maša zadušnica na enem od morišč na Rogu, v Teharjah pa bo 31. maja.

V BREZNU SO ČLOVEŠKE KOSTI

Obisk tretjega brezna je bil že grozljivejši, čeprav samo brezno ni globoko, vsega nekaj metrov. Je pa zato jasno vidno, da je zasuto. Tu sva zagledala prvo človeško kost —porumenelo stegnenico. Okoli brezna je vse razhojeno. Kaj so iskali neznani obiskovalci? Je mogoče, da so izkopavali človeške kosti?

Spremljevalec Pršina je ob takih najinih pomislekih povedal, da bi to utegnilo biti res. Ljudje brskajo po jamah, sami iščejo posmrtne ostanke, pri tem pa pozabljajo na pieteto. Verjetno bo treba vsa brezna, kjer so bila morišča, nekako zaščititi pred takim početjem.

Brezno pod Krenom je na zunaj videti popolnoma nedolžno. Ni globoko, vendar pa je precej obširno. Leži nedaleč od glavne ceste Kočevje — Novo mesto. Presenetljivo je, da se zanj kljub temu skoraj ni vedelo. Ko ga je Filip Robar prvikrat iskal, ga je zgrešil, čeprav je šel s svojimi pomočniki tesno mimo. Kasneje, ko je brezno našel, je odkril še druge sledove, ki pričajo, da so zanj nekateri le vedeli. Na deblih smreke, ki rastejo v globeli pred breznom, so vrezani preprosti, zdaj že močno zarasli in težje razpoznavni križi.

V samem breznu in na njegovem obrobju so ostanki številnih sveč. Ko smo mi bili tam, so nekatere še gorele. Eno je prižgal tudi grof Tolstoy, ko je ta mesec obiskal Slovenijo. On je eden redkih zgodovinarjev, ki že dlje časa raziskuje, kaj se je zgodilo z zajetimi domobranci, ustaši, četniki, kozaki in drugimi vojnimi ujetniki, ki so se predali zaveznikom. Tolstoy je zaradi knjige, v kateri je krivdo za izročitev vojnih ujetnikov in s tem krivdo za njihov poboj naprtil tudi britanskim politikom, prišel pred sodišče. Bil je obsojen, ker ni razpolagal z dovolj dokazi. Zbiranje dodatnega gradiva za zagovor in pritožbo ga je pripeljalo k nam. Prišel je prav v trenutku, ko se je začelo poboj vrnjenih domobrancev raziskovati tudi pri nas. Ne preseneča torej, če so se ob breznu pod Krenom ta mesec znašli tudi znana slovenska zgodovinarja Tone Ferenc in Dušan Biber ter član neodvisne britanske komisije Anthony Cowgill.

Kaj so zgodovinarji lahko v breznu videli? Bolj malo. Lahko so le ugibali, koliko žrtev je mogoče spraviti vanj in jih zasuti. Ocene so približne, gibljejo pa se okoli števila 3000. Kljub temu da človeških kosti zunaj ni videti, pa v breznu nedvomno so. Ozek in le majhen delček jame, ki sta ga odprla erozija in posedanje nasutja, je razril številna človeška okostja. Do njih pa se lahko splazi le izkušen jamar. Milan Pršina je zato omenjenim raziskovalcem pričal o tem, kaj je videti v breznu, pomagal pa je tudi snemalcu Radu Čoku v jamo in iz nje.

Po njegovem opisu je razkriti delček brezna globok kakih šest metrov. Poteka ob pravotni gladki steni brezna, na eni strani pa so nasute plasti kamenja, prsti in zemlje. Med njimi so človeške kosti. Vse skupaj deluje kot nekakšen presek dela brezna.

Snemalna ekipa je s težavami vendar posnela notranjščino ozkega jaška. Tako je na filmski trak zabeleženo nekaj, kar verjetno ne bo več dostopno človeškim očem.

Množičnih grobišč po Kočevskem Rogu ne bo nihče odpiral. Bilo bi brezupno početje. Ne samo da se za vse ne ve, tudi za domnevna in že odkrita je kaj takega nemogoče. Kdo naj odmeče vso goro kamenja, nasuto na tisoče žrtve? In kdo naj iz globin brezen dviguje posmrtne ostanke? Naj počivajo, kjer leže že desetletja. A dvignimo jih v zavest in javen spomin. Ne gre za kosti, gre za odnos do mrtvih in za odnos do nepotvorjene preteklosti. O nji bo spregovoril tudi Robarjev film.

TONE JAKŠE
MILAN MARKELJ

Snemanje filma Rogenrol ni bilo lahko. Filip Robar je moral za nekatere kadre poklicati na pomoč jamarje, ki so omogočili varen vstop in izstop iz jame snemalcu Radu Čoku. Na sliki: režiser daje napotke sodelavcu jamarju Milanu Pršini. Ta izkušeni jamar je opravil zanimiv poskus; brez pripomočkov je zlezel iz enega od brezen in tako dokazal, da je bilo res mogoče nekaterim ranjenim domobrancem pobegniti iz jam smrti.

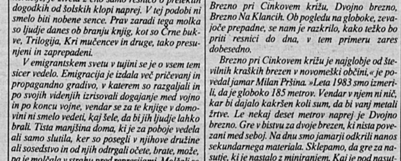

Med številnimi brezni Kočevskega Roga ni bilo lahko najti tista, v katerih leže posmrtni ostanki pobitih domobrancev. Vsa so grozljiva, ena po silnih globinah, druga po svojih vsebinah. Režiser Filip Robar skuša iz teme roških brezen prinesti resnico na dan.

17. 5. '90

PRILOGA

Človek, ki je prišel iz jame

Ena od zelo redkih prič, ki je preživela morijo in tako rekoč iz onostranstva prilezla iz jame, pa še danes živi, je Alojz Vesel, doma iz okolice Novega mesta. Dolga leta je molčal, ker je bilo tako bolje zanj in za njegove domače. Sedaj, ko so drugi časi, lahko spregovori. Njegova pripoved se ujema s pripovedmi drugih prič, zapisanimi v inozemstvu. Je še en dokaz, da nobeno grozodejstvo ne more ostati skrito za vedno. Vsak perfekcionizem nosi v sebi drobne napake. Čas je razkril kosti v jami, nebudnost ubijanja sitih krvnikov pa je omogočila Lojzu pobeg iz brezna smrti. Naključje je, da je verjetno Alojz pobegnil prav iz brezna, katerega je obiskala snemalna ekipa Rogenrola.

Alojz se namreč dobro spominja, da so ga z drugimi domobranci vred naložili na kamion v bližini Kočevja in jih zvezane z žico, tako da je bil vsak pobeg nemogoč, peljali proti Rogu. Vendar so se kmalu ustavili, se pravi, da so pristali pri enem od prvih množičnih morišč. Do kraja umora s ceste ni bilo daleč. Postavili so se v vrste, pri posebej za to pripravljeni mizi so jim odvezali roke, da so na mizo odložili še zadnje predmete, ki so jih imeli v lasti, se pravi uro, če jo je še kdo imel, ali križec, molitvenik. Tam jih je blagoslovil tudi v črno oblečen mož, verjetno duhoven, nakar so se morali sleči skoraj do golega. Naprej je bilo samo še nekaj korakov do jame in strela v tilnik. Žice, s katerimi so bili jetniki zvezani, so metali za njimi v jamo. Prav to je omogočilo Alojzu pobeg.

Seveda je procedura privedbe domobrancev do kraja eksekucije opisana kar se da enostavno. Treba je dodati še, da jih je prišla tja večina že prej pretepenih in mučenih in da eksekucije niso potekale tako enostavno in mirno. Mnogi so se upirali, niso hoteli sodelovati, če temu tako rečemo. In te so doletele krepke batine. Alojzev sovaščan je bil tako ubit, še predno so ga privedli do jame.

Ko je pred Alojzom zazijalo brezno, se mu je stemnilo pred očmi. Koliko časa je preteklo, preden se je zopet zavedel, je težko reči. Kaže, da je padel na velik kup trupel in se odvalil na stran, saj bi ga sicer usodno stisnila druga trupla, ki so padala za njim. Zbudil se je z bolečino v glavi. V njej je zijala velika rana, vendar je krogla poškodovala le kost, ne pa tudi možganov. Izgubil je precej krvi, bil je slaboten in žejen. Ogromen kup trupel je bil kot živa gmota. Iz njega so se vili predirljivi kriki, vzdihi, stokanje, klici na pomoč, ki so počasi zamirali, ko je iz teles odtekal življenjski sok.

Alojz ni bil edini preživeli in pokretni v jami. Še trije so bili, ki so se umaknili v skrite kotičke za robom, kjer jih od zgoraj niso mogli videti. Te reže v stenah so prišle prav tudi, ko so v brezno, po Alojzovem opisu veliko kakor ogromna cerkev, z vrha metali skale in krušili kamne z roba, da bi z njimi po opravljenem poslu zakrili trupla pa tudi utišali krike še preživelih. V okolici so sekali drevje in ga metali v jamo. Pred tem početjem so se vsi štirje zatekli v stranski rov in si iz trupel pred vhodom zgradili kritje. Nekje globoko v rovu je bilo slišati curljanje vode. Po nekaj dneh sta bili lakota in žeja neznosni. Morija na robu prepada se je nadaljevala in kup mrličev je rasel. Sedaj so k sebi z vrha kupa potegnili kakšno truplo že zato, da bi se nasrkali sveže krvi. Eden od njih se je podal globlje v rov, za zvokom vodnega curka. Ali pa le krvi, ki je odtekala od trupel? Padel je v globino in ni mu bilo več pomoči. Še nekaj ur so slišali od tam njegovo vzdihovanje, potem pa je bilo vse tiho.

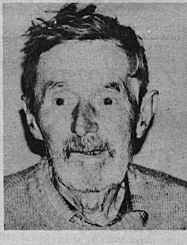

Neke noči, ko je bilo zgoraj vse mirno in je kazalo, da so se eksekutorji že odpravili stran, so zlezli ven. Uporabili so drevesne veje, ki so padle v brezno, in jih z žico povezali v nekakšno lestev. Pristavili so jo k robu in eden je zlezel na vrh, druga dva pa sta ga porinila čez rob. Tisti, ki je bil na vrhu, je potem potegnil gor ostala dva. Alojz je bil zadnji. Ko je prišel iz jame in vstal, se je od slabosti onesvestil. Druga dva — ne prej ju ni poznal niti ju pozneje ni nikoli več videl — sta, kot kaže, odšla, saj mu nista mogla pomagati.

Vendar se je Alojz kmalu zavedel. Splazil se je v hrib, instinktivno v domačo smer, proti Rogu. Dan je prespal in preždel v neki požgani baraki, potem pa spet nadaljeval. Bil je že spet dan, ko je prišel do roških žag. Tam je zagledal pri enem od vodnjakov vedro. Premagala ga je silna žeja in splazil se je tja ob belem dnevu. Voda v vedru je bila topla, pomešana z nafto. Izbruhnil jo je. Ko je pogledal čez rob, je videl, da je vodnjak skoraj do vrha poln uniformiranih domobranskih trupel. Enako je bilo tudi pri drugih vodnih bazenih. Odšel je naprej, že napol v deliriju. Kako je prehodil še preostalih petnajst kilometrov do doma, se le medlo spominja. Dozdeva se mu, da sta ga dva spremljala, vendar je bil to lahko tudi samo privid. Samo še kost in koža sta ga bila, ko je prišel domov. Rana na glavi je bila gnojna in smrdljiva. Po nekaj mesecih je toliko okreval, da je lahko že šel v mesto. Javil se je, ko je bila razpisana amnestija in kljub vsem doživetjem, ki jih je moral zasliševalcem večkrat izpričati, preživel. Tudi to je bil v tistih časih čudež.

Alojz Vesel je še do nedavna delal na svoji kmetiji. Bil je tudi zaposlen in je svojim otrokom pomagal h kruhu. Le redki so do sedaj vedeli za njegova roška doživetja. Šele nekaj let po vojni ga je znanec iz Drganjih sel vprašal: »Ti, Lojz, kaj si pa pred leti hodil ob belem dnevu nag skozi našo vas?« Toda Lojz se tega ne spomni. Baje, pravijo, ga je takrat videlo precej ljudi. Obračali so se stran, kot da gre skozi vas privid vstajenja.

T. JAKŠE